

Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

**«ДОПОВІДЬ ДІЙСНИХ ЧЛЕНІВ
[ІМПЕРАТОРСЬКОГО ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ]
О. О. КОЧУБІНСЬКОГО ТА О. І. МАРКЕВИЧА
ПРО ЇХ ПОЇЗДКУ ДЛЯ ОГЛЯДУ
КОЛИШНЬОЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ»¹
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ХОТИНСЬКОЇ
ФОРТЕЦЬ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

В статті подано публікацію доповіді з коментарями та примітками про подорож членів Одеського товариства історії та старожитностей із зупинкою в Кам'янці та Хотині. Вона буде цікава для екскурсоводів, краєзнавців та любителів старовини.

Ключові слова: Хотинська фортеця, фортеця Кам'янця-Подільського, свято «Іванця».

Досліджуючи тематику археологічних досліджень на території Середнього Подністрів'я, ми звернулися до діяльності Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, що діяло впродовж 1839–1922 років та займалося дослідженнями та археологічними розкопками переважно на території від Керчі до Севастополя. У 25 томі їхніх Записок (Одеса, 1904) випадково натрапили на вище згадану доповідь. В ній описана подорож О. О. Кочубинського² та О. І. Маркевича³ з Одеси

1 Кочубинский А. А. Доклад о поездке их для осмотра бывшей Хотинской крепости / А. А. Кочубинский, А. И. Маркевич // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С.80-90.

2 Олександр Олександрович Кочубинський (4.11.1845 – 26.05.1907) – навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету у 1863–1867 роках. Там і викладав у 1871–1907 рр. слов'янознавчі дисципліни. З 1883 р. дійсний член Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Брав участь у низці археологічних з'їздів у Російській імперії.

3 Олексій Іванович Маркевич (17.03.1847 – 5.06.1903) – був вільним слухачем Новоросійського ун-ту у 1868–1869 рр., де викладав на початку 1880-х рр. спеціальний курс історіографії. Був секретарем Товариства протягом 1899–1903 років.

залізницею до сучасного Хмельницького, потім через Ярмолинці та Дунаївці до Кам'янця-Подільського, а звідти до Хотина.

Інформативна цінність вказаного джерела безперечна. В першу чергу, зауважимо, що це детальний опис стану Хотинської фортеці (із зазначенням особливостей кам'яної забудови фортеці), яка незадовго до описуваного часу перестала бути військовим об'єктом. Цінною є інформація про стан Хотинської фортечної церкви на початок ХХ ст.

Торкаючись тієї частини доповіді, що стосується Кам'янця – подорожуючі були вражені розмаїтістю натовпу, що прийшов до міста на ярмарок на «Іванця»⁴, яке святкували 24 червня (за старим стилем). Вони поверхово описують Кам'янець-Подільський замок та велич Старого міста з його численними храмами різних обрядів (православні, римо-католицькі). Цікавими є думки дослідників з приводу взяття під охорону Кам'янець-Подільського замку. Викликає інтерес та частина доповіді, де описується подорож візником до Жванця, переправа через р. Дністер та знову візником до Хотина (зокрема, опис дороги).

Доповідь складається з трьох тематичних частин. Перша – це коротка інформація про передумови та причини поїздки до Хотина; друга – це детальний опис самої подорожі; третя – пропозиції щодо взяття під охорону Хотинської фортеці.

Оригінал доповіді написаний російською мовою кінця ХІХ – поч. ХХ ст. При повторній публікації тексту зроблено переклад на українську мову, збережено лінгвістичні конструкції та посторінкові примітки (вони виділені курсивом). Ми намагалися зберегти пунктуацію, наскільки це можливо при перекладі тексту на українську мову. У квадратних дужках подано інформацію для уточнення змісту.

Доповідь дійсних членів [Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей] О. О.Кочубинського та О. І. Маркевича про їх поїздку для огляду колишньої Хотинської фортеці.

Передусім вважаємо за потрібне нагадати, що 11 листопада 1900 р. Правління Зарожанського промислового товариства⁵, що знаходиться біля м. Хотина, звернулося із заявою до Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей про поступове руйнування колишньої Хотинської фортеці та з вказівкою, що Товариству варто взяти на себе її

4 Детальніше про святкування празника «Іванця» у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст. ви можете дізнатися тут: Бабляк В. На Іванця до Кам'янця / В. Бабляк. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/vitaly_bablyak/4063/.

5 Засноване в 1890 році для сільського промислового господарювання в 10 маєтках Хотинського повіту Бессарабської губернії: Зарожани, Ставчани, Должок, Керстенці, Долиняни, Рукшин, Шалівці, Ширівці, Синжер, Левінці з загальною кількістю землі понад 7400 десятин.

подаляшу охорону. Заслухавши згадану заяву, Товариство доручило своєму секретарю зібрати попередню інформацію про стан фортеці та у чийому відомстві вона на даний час знаходиться, для того, щоб, у разі отримання інформації [про задовільний стан збереження фортеці], була відправлена влітку 1901 р. комісія з членів Товариства для вивчення на місці стану колишньої Хотинської фортеці, а також і [з'ясування] питання про те, чи буде можливим та бажаним подати клопотання про передачу її у володіння Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей.

Секретарем Товариства з'ясовано було таке:

Приміщення скарсованої Хотинської фортеці, за винятком колишнього продуктового магазину, з вартівнею біля нього, що знаходяться у віданні інженерного відомства та зайнятих нині обозом 1-го Волзького козачого полку, належать Міністерству Внутрішніх Справ та знаходяться в найближчому завідуванні Бессарабського Губернського Правління; безпосередній нагляд за цілісністю приміщень доручено ним Хотинському повітовому поліцейському управлінню.

В цей час секретарем Товариства отримані були приватні вказівки, що колишня Хотинська фортеця зовсім розорена; звичні в таких випадках, хоча, звісно, не завжди справедливі звинувачення, що більшість фундаментів, цоколів, ганків у будинках м. Хотина, особливо його нотаблів⁶, зроблене з гранітного облицювання фортеці та з плит з старовинними турецькими написами.

Далі з'ясувалось, що у 1888 році м. Хотиним подано клопотання про продаж деяких приміщень скарсованої фортеці на знос і про передачу інших у володіння м. Хотина. Міністерство Внутрішніх Справ зв'язалось з Військовим Міністерством стосовно цього питання. Спочатку воно [Військове Міністерство] просило зачекати з вирішенням цього питання, а потім повідомило, що з весни 1899 р. приміщення фортеці будуть зайняті деякими частинами військ (що, як вище вказано, було виконано) і тому ніякого питання про відчуження приміщень та землі, що перебуває при них у даний час не може бути піднято.

При цьому з'ясувалося, що в тому ж 1888 р. був складений чинами військового відомства навіть протокол про розкрадання фортечного матеріалу, але він залишився без наслідків.

В такому стані залишалась колишня Хотинська фортеця до останнього часу. У 1899 р. Уманська інженерна дистанція (Київського військового округу, до якого відноситься і м. Хотин) пропонувала Імператорському Археологічному Товариству взяти на себе охорону цієї фортеці, але відповіді не отримала.

6 Радники з адміністративних чи фінансових питань.

В кінці 1899 р. командир І Волзького кінного полку, штаб якого знаходиться в м. Хотині, підняв питання про прилаштування приміщень фортеці для штабу та частини полку, пропонуючи за невелику суму дрібним ремонтом зробити таке пристосування. Записка про це була направлена на висновок згаданого відомства і у 1900 р. Уманська інженерна дистанція визначила, що на таке пристосування фортеці потрібно було би більше 220.000 руб.; причому варто розібрати всі приміщення до фундаменту; місце тут тісне та незручне, з великими схилами. Крім того, Уманська дистанція вважала, що у зв'язку з археологічним значенням цитаделі, чіпати її дуже небажано.

Ймовірно, ці думки стали відомі правлінню Зарожанського промислового товариства, яке тоді і звернулось в наше Товариство з вище вказаною заявою.

З'ясовані факти дають підстави вважати, що передача колишньої Хотинської фортеці у відомство нашого Товариства не лише не зустріне перепон з боку Інженерного відомства, а воно навіть надасть допомогу Товариству стосовно цього. Навряд чи буде протидіяти і Міністерство Внутрішніх Справ, для якого фортеця ця іншого, окрім археологічного інтересу, не представляє; між іншим як Міністерство це в останній час надзвичайно піклується про охорону вітчизняних старожитностей, що показує спеціальний циркуляр покійного Міністра Внутрішніх Справ Д. С. Синягіна. Навіть м. Хотину вигідно, якщо колишня фортеця, яка є його головною пам'яткою, доведеться до стану зручного для відвідування вченими та туристами.

Залишалось лише з'ясувати, в якому стані фортеця зараз і скільки можуть коштувати для Товариства її ремонт та охорона? З метою з'ясування всього цього Рада Товариства, керуючись його постановою, і доручила нам протягом літа 1901 р. оглянути колишню Хотинську фортецю і потім зробити відповідний доклад Товариству, що ми і виконуємо.

Виїхали ми з Одеси ввечері 22 червня 1901 р. залізницею до Проскурова; хоча цей шлях трохи довший, ніж на ст[анцію] Ларгу, але ми хотіли познайомитись на місці з старожитностями м. Кам'янця-Подільського і особливо з його колись знаменитою, а на сьогодні також скасованою, фортецею, стосовно якої, можливо, в нашому Товаристві буде окрема мова. До Проскурова (давній Плоскирів) прибули ми вранці 23 червня і одразу вирушили на поштових [конях] в м. Кам'янець по дуже мальовничому шосе, через великі торгово-промислові містечка Ярмолинці та Дунаївці. Проїхавши по шосе 90 верст, ми прибули до Кам'янця під вечір 23 червня. Місто в цей час перебувало в незвичайному поживленні, натовп йшов за натовпом із нового міста в старе через міст на р. Смотрич; вулиці міста

були завантажені народом, що повільно рухався з однієї церкви в іншу: був переддень святкування Різдва св. Івана Предтечі, а це зaledве не головне місцеве свято, що супроводжувалось значним ярмарком місцевих виробів. Цікаво, що жителі міста та околиць називають день 24 червня – «празником Іванця»; при цьому в цих словах немає і ознаки неповаги до шанованого святого, пам'ять якого в цей день святкується.

Вечір 23 та ранок 24 червня ми присвятили огляду Кам'янця. Який-небудь ґрунтовний огляд його храмів, як православних так і римо-католицьких, був неможливим, зважаючи на маси прочан обох віросповідань, що прибули на «Іванця» не лише з більш північної Малоросії і суміжної Бессарабії, але і з Австрійської Буковини⁷. Нам залишалось знайомитись лише з зовнішнім виглядом храмів; але натомість ми бачили інші історичні пам'ятки міста: старовинні вежі, ворота, статуї католицьких святих тощо, і нарешті фортецю, що розташовувалася на окремому пагорбі і сполучену з містом старовинним довгим помостом, викладеним на суцільний ряд високих кам'яних башт, лише з одною аркою – для майже кругового струмка, що протікає тут і впадає в р. Смотрич. Загалом, Кам'янецька фортеця добре збереглася, окрім крайніх її бастіонів, вже напівзруйнованих, та недавно знищеної більшої частини воріт, для розширення проїзду, якими раніше в'їздили з міста в фортецю, а тепер об'їжджають її, їдучи в м. Хотин; на середньому проїзді цих воріт розташовувалась польська корона.

Сама фортеця дуже невелика, як і невеликий пагорб, на якому вона розташована, і всі боки його мають круті довгі схили, що колись робило її (та і місто розташоване на подібній кам'яній крутизні, обнесене стіною і навколо омивається водою) неприступною. Деякі частини фортеці, зайняті приміщеннями військового відомства, нами оглянуті не були, але вони мають звичайний вигляд. Загалом, ми гадаємо, що Кам'янецька фортеця є дуже важливою пам'яткою старовини і передача її для збереження одному з товариств історико-археологічного характеру, наприклад Імператорському Одеському Товариству Історії та Старожитностей, була би дуже бажаною; але клопотання про це з боку нашого Товариства, здається, було би на даний час передчасним; самі засоби Товариства, до з'ясування питання про подальше розташування його музею, не дозволяють, на нашу думку, Товариству брати на себе охорону Кам'янецької фортеці, якщо би вона йому і була передана, тому що отримання хоч якого-небудь прибутку від неї, який міг би покривати витрати на її ремонт та охорону, були би досить проблематичними.

⁷ Відмітимо, до слова, обставини, що непозбавлені історичного та етнографічного інтересу: три волості Хотинського повіту, що примикають до австрійського кордону: Грозинська, Клашківська та Рокитянська – також носять на місці назву Буковина, – з наголосом на першому складі.

На завершення цієї частини доповіді додаємо кілька придбаних нами для Товариства фотографій.

Три види Кам'янецької фортеці з різних сторін – А, В, С;

До того ж на фото А ще видно цілі ворота, які на сьогодні через тісноту проїзду зруйновані.

Вид цих воріт, коли вони ще існували – D.

Вид арки в помості, що з'єднує місто з фортецею – E.

Вид однієї з башт, що збереглися – F.

Вид хоча і не давньої, але досить оригінальної за архітектурою православної церкви, що розташовується в одному з передмість Кам'янця, яку видно з фортеці – G.

Потім деякі фото ми могли придбати лише в форматі відкритих листів, які також тут додаємо, звертаючи увагу членів Товариства на ті, де зображені: кафедральні ворота, турецький мінарет і так звані будинок коменданта та в'язниця гарему⁸.

З Кам'янця ми виїхали кіньми 24 червня після полудня. Коней найняли до Хотина через м. Жванець, де паромна переправа через р. Дністер на поштовій Хотинській дорозі. Всі 20 верст чудового, обсаженого з двох сторін шосе від Кам'янця до Жванця було суцільним гулянням; тисячі люду йшли по цьому шосе чи в Кам'янець на ярмарку, чи звідти після празника; а поруч придорожніх трактирів скупчення людей було надзвичайним, особливо де грала музика та проходили танці. Ми могли спостерігати багато національних костюмів, що збереглися, як малоруських, так і румунських. Празник та ярмарок у Кам'янці приваблюють туди не лише населення околиць та жителів близької до Кам'янця Бессарабії, але навіть і закордонних буковинських малоросів та румунів (молдаван), як це уже зазначено вище.

В м. Жванці, на паромній переправі, ми застали страшну штовханину народу; при цьому відбувалися звичайні в таких випадках вкрай неприємні сцени, які доходили до того, що вози з кіньми падали в воду; начальства ніякого не було; воно, видно, також відправилось до Кам'янця на молебень та на ярмарок. Бачачи, що чекати звільнення порому для переправи через р. Дністер довелось би нам декілька годин, тут [Дністер] досить широкий, серед майже скелястих берегів, ми відпустили візника та переправились на шаланді-душогубці, ризикуючи потім іти в Хотин біля 4 верст пішки та ще з своїм вантажем; але на бессарабському березі Дністра випадково опинився візник, який нас виручив.

8 До цього секретар Товариства дозволяє собі прислати 18 видів Кам'янця малого формату, з роздіреної колекції, що збереглись у нього, складеної для нього років 30 тому; крім цього до неї було складено цікавий опис, що також додається.

В м. Жванці також збереглися невеликі залишки старої фортеці, що вже [нас] мало цікавили; а південніше Жванця, вниз за течією р. Дністра⁹, біля с. Брага¹⁰, видніються сліди великого табору, особливо з Бессарабського боку; очевидно, саме тут стояло в 1769 р. російське військо, що тримало в облозі Хотин.

Труднощі з переправою через р. Дністер в с. Отаки [сучасне с. Атаки. – авт.], у зв'язку з тим, що сам поштовий тракт¹¹ між Отаками та Хотином, хоча всього 4 версти, це суцільний ряд ям, виямок та розрито-стей, ніби зовсім не призначений для пересування (і це на увазі Австрії), – як наслідок, що ми прибули в Хотин 24 червня досить пізно, коли важко було що-небудь вирішувати стосовно фортеці, яку ми, між іншим, ідучи на Хотин, добре бачили з різних сторін. Після того як ми привели себе до ладу після дороги, вже в сутінках відправились гуляти в міський сад і тут мали щасливу зустріч. Колишній студент Новоросійського університету, хоча і юрист, але відвідував наші лекції, сьогоднішні товариш прокурора кишинівського окружного суду, живе в Хотині, Георгій Георгійович Мілеант, побачивши нас, підійшов до нас та привітав, як своїх наставників, а визнавши про ціль нашої появи в Хотині, негайно познайомив нас з хотинським міським головою Болеславом Антоновичем Амброжевичем та іншими громадянами; тоді ж привітав нас й інший вихованець нашого університету, також юрист, місцевий судовий слідчий Н. І. Киріак. Знайти знайомих людей в чужому місті, де нам передусім потрібно було орієнтуватись, мало для нас велике значення.

Додамо до цього, що протягом всього нашого перебування в Хотині, що випадково затягнулося, ми користувалися ласкавою увагою як з боку Г. Г. Мілеанта та його сім'ї, так і інших жителів Хотина.

З розмов з хотинським міським головою та деякими громадянами ми мали можливість знати, що місто, як ми і вважали, не стало би протиставитись передачі колишньої фортеці у відомство нашого Товариства, лише б воно згодилось охороняти її, як важливу історичну пам'ятку. На жаль, ми не змогли бачити пана хотинського повітового голову поліції, оскільки він був в цей час сильно хворий; але інші члени поліції були до нас також дуже уважні.

Першого ж вечора нашого перебування в Хотині ми домовились з паном Амброжевичем та Мілеантом на другий день вранці почати огляд фортеці; але 25 червня вранці, раніше, ніж ми вийшли на цей огляд, до нас з'явився хотинський міський лікар доктор медицини Володимир Густа-

9 Біля м. Жванця впадає в р. Дністер невелика річка – Жванець, що промила собі долину між мальовничими крутими берегами.

10 Сьогодні масток п. Гіжицького [мається на увазі на початок XX ст.].

11 Поліпшена ґрунтова дорога, велика найджжена дорога, шлях.

вович Діболд. Місцевий домовласник та гласний, п[ан] Діболд виявився великим любителем історії та археології та, ще більше, знавцем місцевої старовини, що переймається долею Хотинської фортеці.

Узнавши про мету нашого прибуття та співчуючи його ймовірному результату, він і прийшов до нас, щоб допомогти оглянути цю фортецю. Таким чином ми вирушили на її огляд у супроводі великої кількості місцевих жителів, любителів старовини.

Хотинська фортеця розташовується не в самому місті, а в певному віддаленні від нього, приблизно на версту, на крутому березі р. Дністра; тим не менш вона пов'язана з містом, оскільки через саму фортецю проходить дорога з Хотина до р. Дністра, якою, як ми мали нагоду переконатися, жителі міста та прилеглих сіл постійно користуються.

Займає фортеця досить великий простір – приблизно близько 14 десятин та складається з: а) гласису, б) рову, в) великої кількості облицьованих плитковим камінням земляних церков, г) простору між верками¹² та стіною, також з ровом, д) фортечної стіни, е) простору між нею та цитаделлю¹³, причому в двох місцях біля річки стіна ця примикає до самої цитаделі, та ж) цитаделі.

Гласис¹⁴ та рів, що частково обсапався, мають звичний в таких випадках вигляд; непогано збереглися і верки, хоча їх чудове облицювання майже всюди знято та дійсно розграбоване; саме до неї відносяться ті розповіді, про які було сказано вище. Простір від верку до стіни дуже невеликий, фортечна стіна звичайно напівзруйнована.

Простір, що займає ця стіна, являє собою дуже хвилясту, перериту, загально схилену до річки поверхню, перерізану вище вказаною дорогою. На цій поверхні розташовуються біля 15 приміщень, порівняно нової побудови – 30-х років минулого століття, зовсім розвалених; виняток складають 2 будиночки, зайняті, як сказано, для потреб Волзького полку; але і ці приміщення вже близькі до руйнування; при них є і невеликі огороди. Далі є кам'яна церква, також побудована в 30-х роках XIX ст., колись фортечна, тепер приписана до одної з міських парафіяльних церков; богослужіння в ній здійснюються 4 рази в рік. І церква на порозі руйнування, на це вказує велетенська тріщина в її вівтарній частині. В огорожі біля церкви є кілька нових пам'ятників над похованими тут членами сім'ї полковника А. Гр. Офросимова.

12 Німецькою *werk* – будова, укріплення огорожа, стіна. Слово застаріле використовувалось для позначень брустверів, фортів та ін. фортифікаційних укріплень.

13 Фортеця – центральне укріплення міста, яке під час оборони вважалося останнім опорним пунктом.

14 Гласис (лат. *Glatia* – спад, спади́на, похил, похили́сть) – оборонна споруда, пологий наспі, що зводився перед ровом або прикритим шляхом, служив захистом укріплення та перешкодою для противника при наступі на головний вал. Гласис покращував маскування фортифікаційної споруди та обстріл місцевості перед нею.

Недалеко від церкви стоїть значно пошкоджений у верхній частині мінарет, а біля нього надмогильна кам'яна плита з руським написом; букви її від часу сильно пошкодились, так що можна було розібрати кілька рядків, що визначали звання похованого та час його смерті, а саме:

«здесь погребен
комен
дант хотинской крепости
.....
.....
.....1770 г.....
.....».

На найкрутішому березі р. Дністра розташувалась твердиня, що займає невелику територію, з дуже високими, чудово збереженими стінами та різними приміщеннями всередині. На думку спеціаліста, пана віце-президента нашого Товариства А. Л. Бертъє-Делагарда, що бачив, між іншим, лише привезені нами фото з неї, фортеця побудована не турками, а, можливо, в той час, коли Хотин належав Речі Посполитій і побудова проводилась німецькими, з північних, інженерами в XVII ст.¹⁵ Християнський характер побудови фортеці підтверджується і кладкою деяких цеглин в її стінах, які будучи пофарбовані в червоний колір розташовані таким чином, що виходять зображення численних червоних хрестів на підвищеннях з прямокутників, що поступово зменшуються, що досить красиво. Загальне враження від Хотинської фортеці виходить вражаюче, а краєвид з неї на протилежний досить похилий та відкритий берег р. Дністра – на м. Жванець та с. Брагу дуже красивий.

Для повноти докладу вважаємо варто відмітити, що в сучасній науковій літературі свідчення про Хотинську фортецю не вирізняються точністю; так у V. S. Martin'a в його «Nouveau Dictionnaire de Geografie universelle». Paris. 1887, під словом «Khotim» читаємо: «в середні віки генуезька (genoise) колонія, що є найпівнічнішою; ще видніються залишки італійської фортеці». Все це одна байка, нічим не підтверджена. В Ларуса у «Grand Dictionnaire universel du XIX siecle», під словом «Choczino» (!) також вказані фантастично-історичні свідчення, що Хотин був взятий в облогу росіянами в 1718, 1739 та 1769 pp, тоді як в 1718 р. ніякої війни в нас з турками не було. Навіть у відомому польському словнику – «Słownik geograficzny» s. v. Chocim (р. 598), трапляються дивні свідчення. Ми

15 Відомо, що до 1739 м. Хотин у турків користувалося славою красивого та багатолюдного міста; в час взяття його паном Мініхом в серпні цього року місто і фортеця сильно постраждали. Після Білгородського мирного договору Хотинська фортеця, повернена нами туркам, була виправлена французькими інженерами; але, звісно, цитадель залишилась в старому своєму вигляді. Про Хотин до 1739 р. див. роботу О. О. Кочубинського: «Гр. А. И. Остерман и раздел Турции». Одесса. 1899 г., в останніх розділах.

читаємо тут: «в середині фортеці цитадель, стіни з середини (!) прикрашені хрестами з червоної цегли. В ній була церква св. Миколая, нібито, за переказами, побудована грецькою (!) княгинєю і перетворена потім у мечеть, а тепер (!) склад військової амуніції. Славний колодязь глибиною в 33 сажні та водопроводи (!) від турецьких часів»¹⁶.

Огляду фортеці та переговорами про неї з жителями Хотина присвятили ми два дні, які, ніби спеціально, видались надзвичайно спекотними, що робило вештання по руїнах фортеці надзвичайно втомливим. Частину другого дня ми присвятили поїздки в село Ставчани (зазвичай невірні Ставучани), що розташовувалось в околицях м. Хотина. [Воно] прославлене знаменитою перемогою гр. Мініха: від неї йде історія поступового падіння Туреччини. Поїздки ми цю здійснили під дощем; від місця стоянки турецької армії ми проїхали прямо через річку, що вже висихала і на її місці були городи, до місця розташування військ гр. Мініха. Тепер у центрі колишньої турецької стоянки знаходиться церква. Як доречно було би поставити тут біля церкви на пагорбі, нижче дороги пам'ятник на честь великої події XVIII ст.! Він багато говорив би серцю руському...

На зворотному шляху, в с. Долинянах, ми потрапили під велику зливу, яка зробила дорогу з Ставчан в Хотин, і без того дуже важку, оскільки вона проходила по горах і долинам, зовсім непроїзною для звичайних візничих коней, і повернення наше в Хотин супроводжувалось великими труднощами, з яких нас вивела лише ласка пана Ломайера, що жив в с. Долинянах, управляючого маєтками та заводами Зарожанського Товариства. Більше того один з нас (О. І. Маркевич) легко застудився і ми, будучи обережними, провели ще день в Хотині, хоча будь-які екскурсії, внаслідок страшної грози були неможливі.

Лише 27 червня під вечір ми виїхали з Хотина і для скорочення шляху на ст. Мамалигу (на р. Прут) 28 червня вранці залізницею повернулись ми в Одесу, проїхавши таким чином майже тиждень.

До цієї частини доповіді ми так само пропонуємо придбані для Товариства:

Три види Хотинської фортеці – Н, І та J, з трьох сторін; до речі на екземплярі Н видніється і фортечна стіна з дорогою, що проходить крізь неї, а на екземплярі І – частина фортечної території.

16 Додам, що якою б не була темна вікова старовина нікчемного тепер Хотина, проте, заведе надто відважно [буде] припустити, що одна з двох скель: Кам'яця та Хотина – зупинила на собі стратегічну увагу імператора Траяна та його римських генералів. Римська *Petridava* в дакійській провінції – це сьогодні Кам'янець чи Хотин. В першій частині цього імені, як і в тій же частині другого імені *Pertidava*, на сьогоднішній *Реуті* [можливо мається на увазі сучасна річка Руда], недалеко від впадіння її в Дністер, мені чується молдавське (румунське) *piatra, kiatra*, – камінь, скала; багато місцевих імен *Кетрос* [назви сіл в сучасній Молдавії] в сьогоднішній Бессарабії, того ж молдавського походження, з тієї ж мови. О. К[очубинський].

Вид церкви, що знаходиться у фортеці – К; поряд опустіле, напіврозвалене приміщення і також напівзруйнований мінарет, а біля нього надмогильна плита 1770 р (див. вище).

Звертаючись тепер до питання про можливість та бажаність прийняття колишньої Хотинської фортеці у відання Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей, дозволяємо собі висловити наступні міркування:

На завершення цієї доповіді дозволимо собі запропонувати лікарю Володимира Густавовича Діболда до обрання в члени-кореспонденти нашого Товариства. Якщо фортеця буде йому передана, вона отримає в панові Діболді уважного і розумного її зберігача; але й в іншому випадку нашому Товариству бажано мати у своєму середовищі подібних місцевих любителів та знавців історії та археології; звання члена-кореспондента Імператорського Одеського Товариства Історії та Старожитностей все ж дасть лікарю В. Г. Діболду можливість на «законних підставах» слідувати за долею колись знаменитою, а тепер напівзруйнованою колишньою Хотинською фортецею.

Дійсні члени Товариства: Ол. Кочубинський
Ол. Маркевич
Одесса,
Травень 31 дня 1902 р.»

Аналізуючи діяльність Товариства за 1901-1902 рр. за повідомленням Е. Р. фон Штерна¹⁷ присутня інформація, що була заслухана доповідь О. О. Кочубинського та О. І. Маркевича, проте ми не побачили інформації про рішення Товариства щодо взяття Хотинської фортеці на свій баланс. Припускаємо, що справа далі зроблених висновків не пішла і Хотинська фортеця не була передана у відання Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Причин може бути декілька: по-перше, обмежені засоби самого Товариства¹⁸; по-друге, у 1905-1907 роках українські землі сколихнула революція. Далі – потрясіння Першої світової війни, тому дослідникам було не до реконструкції Хотинської фортеці. Причому, з 1918 до 1944 р. Хотинською фортецею опікувались вже румунські королі¹⁹. А Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей припинило своє існування у 1922 році, тому займатися охороною та реконструкцією пам'ятки вже практично не могло.

17 Фон Штерн Э. Р. Деятельность Общества за истекший 1901-1902 год / Э. Р. фон Штерн // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1904. – Т. XXV. – С. 103-106.

18 Там само. – С. 104.

19 Юсов С. Л. Хотин, місто Чернівецької обл. / С. Л. Юсов, Д. Я. Вортман // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. – К.: Наукова думка, 2013. – 688 с.: іл.